

HomerOS

Cilt / Volume 2, Sayı / Issue 1, 2019, pp. 17-22

E - ISSN: 2667-4688

URL: <http://www.ratingacademy.com.tr/ojs/index.php/homerOS>

DOI: <https://doi.org/10.33390/10.33390/homerOS.2.003>

ALİ ŞİR NEVAYİ’NİN EDEBÎ TENKİDÎ BAKIŞLARINA DAİR BAZI ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

ON SOME STUDIES ON ALI SIR NEVAYI'S LITERARY CRITICISM

Zarif Omonboyevich QUVONOV *

* Navoiy davlat pedagogika instituti, Özbekistan

E-mail: zarif_1178@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5164-7371>

Geliş Tarihi: 14 Eylül 2018; Kabul Tarihi: 20 Kasım 2018

Received: 14 September 2018; Accepted: 20 November 2018

ÖZET

Makalede Türk topluluklarının büyük şairi Ali Şir Nevayi'nin edebiyat sahasına ait mirası ve onun üzerine Özbek edebiyat bilimcilerinin sürdürdükleri incelemeler söz konusu edilmiştir. Özellikle, 20. yüzyılın önde gelen Özbek bilim adamı Prof. Dr. Abdukadir Hayitmetov'un Nevayi'nin edebî tenkidî bakışları üzerinde gerçekleştirdiği bilimsel çalışmalara değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edebî tenkit, icadî yaklaşım, monografi, edebî meclis, memuar, kronoloji, bedî söz, metin, edebiyat bilimi.

ABSTRACT

In this article, the legacy of Ali Şir Nevayi, the great poet of Turkish communities, and his research on Uzbek literary scientists were discussed. In particular, the 20th century's leading Uzbek scientist, Dr. Abdukadir Hayitmetov's scientific studies on the literary criticism of Nevayi are mentioned.

Keywords: Literary criticism, invention approach, monograph, literary assembly, memoirs, chronology, vocabulary, text, literary science.

Yüzyılın Özbek edebiyat biliminde Ali Şir Nevayi'nin edebî tenkidî bakış açıları oldukça kapsamlı incelenmiş olup, konunun daha özel ve daha içerikli yorumu (tahlili) A. Sa'di, A. Hayitmetov, B. Valihocayev, S. Ganiyeva ve H. Kudratullayeva gibi bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bedîî söz sanatına ait edebî tenkidî (eliştiri) bakışlar büyük düşünür icadının ayrılmaz bir kısmını oluşturur. Şairin söz sanatına ait düşünceleri kendisine kadar bilinen ve ünlü olan Arap, Yunan, Fars-Tacik, Türk topluluklarındaki mevcut edebî tenkidî bakış açıları çerçevesinde oluştu, tekamil buldu hem de onun icadî yaklaşımı ile yeni bir sıfat basamağına adım attı. Büyük şairin lirik, liro-epik, nesrî eserlerinde İran, Çin, Yunanistan, Ermenistan, Acem ve Arap ülkelerine ait süjeler, bu ülkelerin insanlarının karakter ve tavırlarına ait karakteristik alametler, bunun yanı sıra tüm Doğu kültüründe tekrar ve tekrar işlenen seyyar süjelere müracaat etmesi ve diğer pek çok özellikleri Nevayi'nin adı geçen toplulukların kültüründen fazlasıyla haberdar olduğunu tesbit etmekle birlikte şair icadının kapsam çerçevesinin oldukça geniş olduğuna da tanıklık eder.

Adı geçen ülkeler sadece coğrafi yer adları değil, belki de büyük düşünürün bedîî kahramanlarının hareket ve davranışları, sürdürdüğü faaliyet sahasını belirten sanatsal genişliklerdir. İşte bu kahramanların davranışları, nutku, ruhsal durumu, yaşam tarzı, ve diğer yönlerine bakarak Nevayi'nin gayevî ve estetik bakışlarını anlamak zor değildir.

Nevayişinas bilim adamı A. Hayitmetov kendisinin *Ali Şir Nevayi'nin edebî-tenkidî bakışları* (1959) adlı eserinde hazret Nevayi'nin edebî tenkidî bakış açılarını sanatsal eserleriyle bir bütün olarak incelemiştir. Araştırmacının vurguladıklarına göre, şair “Bedîî, sanatsal sözün toplumdaki insan bilinci ve psikolojisine olumlu ve olumsuz etki gücü”nün her ferde, ahenk ve anlamına göre de farklı etki yapması mümkün olduğunu yazarın pek çok eserleri aracılığıyla göstermiştir (Хайитметов, 1959: 79). Bununla birlikte, araştırmacı Nevayi edebiyatın ana maddesi olan söze büyük önem verdiği, şairin “söz”ü kendi eserlerinde çok anlamlarda kullandığını: “O (Nevayi), “söz” tabiri altında insanların tüm manevî zenginliğini – ayrı bir sosyal kategori olan dili de, mefkürenin biçimlerinden biri sayılan felsefe ve bedîî edebiyatı da kasteder, hem de onları çoğu yerde birbirinden farklı görmez», (Хайитметов, 1959: 78) diye açıklamıştır.

Hayitmetov, Ali Şir Nevayi'yi dünya edebiyatının önde gelen isimleri A.S. Puşkin, L.N. Tolstoy, W. Goethe, O. Balzac gibi nümayendelerine benzer bir biçimde profesyonel tenkitçi sıfatına değil, sanatçı tenkitçi, yani kendi bilimsel bakışlarını gerçek hayatta ispat eden tenkitçi olarak algılamıştır. O, Ali Şir Nevayi'ye kadar mevcut olan edebî tenkidî bakışları altı kısma ayırarak incelemektedir:

- Edebî toplantılar, edebî tartışma ve söhbetler biçiminde;
- Filolojik karakterdeki nazari (teoritik) eserler biçiminde veya onların muhtevasında;
- Tezkirecilik ve yazılı hem de ağızlı edebiyatları toplama biçiminde;
- Edebî bedîî eserlerin mukayeseli metinlerini hazırlama biçiminde;
- Edebî anı ve memuarlar yazma biçiminde;
- Edebî bedîî biçimde vd.

Diğer bir Özbek edebiyat bilimcisi B. Valihocayev kendisinin “Özbek edebiyatşinaslığı tarihi” adlı eserinde edebiyat bilimi ve edebî tenkitçiliğin ifadenme “janr”larını (türleri) onların içeriğine göre iki gruba ayırır:

1) dolaysız “janr”lar, yani edebiyatşinaslık ve edebî tenkide adanmayan eserler: fahriye, şiirsel parçalar gibi;

2) dolaylı “janr”lar, yani edebiyat bilimi ve edebî tenkitten bahseden eserler grubu (Валихўжаев, 1993: 9). Araştırmacı bu tür eserleri iki gruba ayırmışsa da her iki bilim adamının bu meseledeki tasniflerinde tefavuttan daha çok genel yakınlık göze çarpar.

Hayitmetov'un “Ali Şir Nevayi'nin edebî-tenkidî bakışları” adlı monografisi yazıldığı vakitte Şeyh Ahmet Tarazî'nin Fünûn'ül-Belağa eseri bilim dünyası için belli değildi. Eğer bu eserle tanış olsaydı araştırmacı Nevayi'ye dek mevcut olan edebiyat nazariyesinin kazançları genelleştirmiş olacaktı, adı geçen ilk Türkçe kılavuz eser onun mezkur incelemesine oldukça zengin malzemeler vermiş olurdu.

Araştırmacı edebiyatta ve bilimde Nevayi'den önce oluşmaya başlayan edebî meseleler sıfatıyla edebî icadın hayatla bağlanması, edebiyatta mündericat ve biçim münasebeti, edebî maharet gibi meseleler olduğunu doğru bir biçimde kaydederek Nevayi eserlerine yüksek paha biçer, Ahmet Yesevî, Süleyman Bakırganî icadına Sovyetler mefküresi gerekçelerinden yola çıkarak bir yaklaşım sergiler (Ҳайитметов, 1959: 30). Kendi zamanı için bu elbette doğal bir durum idi. 1993 yılında yazılan “Özbek edebiyatşinaslığı tarihi” adlı ders kitabında aynı meseleleri telkin ederken halis yaklaşımda bulunduğu görülür (Валихўжаев, 1993: 39-40).

Hayitmetov, Nevayi öcesi edebiyatşinaslıkta şairlerin icadî tecrübesi gündelik mesele arzeden nazarî (teoritik) meseleleri gelenek, novatorluk (yenilikçi), bedî eser dili gibi yönler örneğinde kaydetmiştir. Nevayi'den önce yaşamış ve edebiyat bilimi meselelerine epey önem veren Türk şairleri arasında Heyder Harezmi'nin Harezmi'de topladığı edebiyatşinaslığa ait zengin bedî mirası ciddi olarak inceleyerek, onun iyi taraflarını geliştirmeye, kendi icadında onları kullanmaya çaba harcadığını” kaydetmiştir (Ҳайитметов, 1959: 39).

Sunduğumuz bilgilerden anlaşılacağı gibi, A. Hayitmetov Nevay edebiyatşinaslığının kendisinden önceki edebiyatşinaslıktan ayıran özelliği sıfatıyla onun bu tür meselelere kendi döneminin ilerici dünya bakışıyla halkçılık, insanseverlik gibi yönlerine dayanarak yaklaşması olarak nitelendirir.

Bilindiği gibi, tezkirecilik kadim ve zengin bir tarihe sahip olarak kendisinin belirli janrsal özellikleriyle ayrıcalık taşır. “Tezkireler çoğu durumlarda coğrafi veya monografik, kronolojik veya sulalevi veya icadî düzende kurulur ya da şair adlarının son harflarına göre alfabetik sırayla sunulur. Ancak, bu tür düzenlemelerin iki veya üçünü birbirine katıp, karışık tezkire düzenleyen yazarlar da bulunmaktadır” (Шайхзода, 1968: 49) diye vurgu yapmıştır.

Ali Şir Nevayi'nin *Mecalisü'l-Nefais* eseri kendisinin kompozisyon düzeni yönünden de yukarıda tasnif edilen tezkirelere benzememektedir. Ondaki 1-3. meclisler kronolojik düzende sunulmuş, 5. ve 6. meclisler ise coğrafi mevkiye göre düzenlenmiş, Horasan'da yaşayanlar ve Horasan dışında yaşayanlara ayrılmıştır. 7. meclis sulalevi tezkire düzeninde olup, orada yer alanlar Timurlular hanedanının temsilcileridir. Hüseyin'in şiirleri tahlil edilen 8. meclis ise monografik araştırma tarzında düzenlenmiştir.

Hayitmetov bu eseri “sıfat itibarıyla yeni tipteki tezkire – antoloji” diye nitelendirirken, her halde hükümler mefküreye baskısından olmalı Timurlular hanedanından olan şairlere, özellikle Hüseyin Baykara'nın edebî maharetinden bahsedilen yedinci ve sekizinci meclislerin tahlili üzerine ayrı bir yer ayırmamıştır.

Araştırmacı edebiyatın sosyal görevi, ondaki anlam ve biçim birliği, gelenek, maharet, yaşamsallık, janrsal özellikler, icat sahibinin ahlaki gibi meseleler Ali Şir Nevayi edebî tenkitçiliğinin ana meseleleri olduğunu onun bilimsel ve bedî yönden mükemmel eserleri tahlili örneğinde tesbit eder.

Ali Şir Nevayi'nin edebî tenkidî bakışlarının yine bir önemli özelliği şair edebiyatşinaslığın herhangi bir sorunu üzerinde dururken, onda elbette icat sahibinin ahlaki

meselesi de önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, *Bedaiü'l-Bidaye*divanının giriş kısmında Nevayi gazelin anlam ve düzen bakımından bir bütün olması gerektiğini, aşıkane keyfiyetler beyanı içinde ahlake, marifete dair düşüncelerin bulunması zarurî olduğuna değer verir. Elbette, Nevayi'nin edebî tenkidî bakış açılarının oluşumunda şairin ahlakî bakış açıları da önemli bir rol oynamıştır. A. Hayitmetov meselenin bu yönlerine dikkat etmiştir. Edibin *Mecalisü'l-Nefais* eserindeki şairin şiirdeki icadî dehasını değerlendirirken ilkin onun ahlakî üzerine kendi görüşlerini bildirirerek bu konuda birçok örnekler sunmuştur.

Nevayi, şairin ahlakî yüzü ve icadî arasındaki münasebeti gözetlerken onların birbirileriyle sıkıca bağlantılı olduğunu vurgulayarak, hem ahlakî yönden, hem de icadî güzel olan şairlere samimi yaklaşım sergiler. Edibin bu meseleyi aydınlatırken onun ikinci tarafı da göze çarpar: o da ahlakî yüzü yalancılık ve adaletsizlikten ibaret olan şairler taifesine olumsuz münasebette olur. Bu tür meselelere dikkat eden A. Hayitmetov *Mecalisü'l-Nefais*'un halkçılık geleneklerine dayalı bir biçimde yazıldığına onlarca örnek getirerek Nevayi'nin edebiyatşinaslığı en önemli özelliklerinden biri – kalem sahiplerinin icadına nisbeten onun tarafsız, halis yaklaşım sergilemesidir diye nitelendirir. Eser sadece edebî tenkidî öneme sahip olmakla kalmayıp, belki de tarihî, etnografik öneme de sahiptir. Çünkü, onda o dönemin tarihi, gelenek ve göreneklere, şairleri hariç diğer devlet adamları, bilim, kültür, sanat adamları hayatını öğrenmeye ait önemli bilgiler de görülür” (Хайитметов, 1959: 76)

Araştırmacı Nevayi eserlerindeki çeşitli edebî janrlar – *gazel, mesnevî, tuyuk, muamma* konusunda kendi mülâhazalarını bildirirken, onların nazarı özellikleri doğrultusunda da kıymetli görüşleri işeri sürmüştür. Bu tür görüşler Nevayi'nin edebî süreçleri, kaydedilen janrların gelişimi ve kendine özgü yönlerini derin olarak gözetlemesi, genelleştirmesi sonucunda ortaya çıkarak, kendi dönemindeki edebî tecrübe, bediî maharet gibi meselelerle dolaysız olarak bağlantılı olduğunun bilimsel yönden tespit edilmesi A. Hayitmetov incelemelerinin ciddî kazançlarıdır.

Ancak, araştırmacı tarafından Nevayi'nin edebî tenkidî bakışlarını incelerken bazı önemli meselelere yeterince değer vermediği de anlaşılmaktadır. “Nevayi tenkitçiliğinde biz yine başka bir şeyi, yani edebiyatın ufak tefak meseleleri üzerinde, bazen bediî eserin biçimine ait küçük meseleler üzerine de uzun uzadıya durulduğuna, tartışmaların uzadığına tanık oluruz” diyerek A. Hayitmetov, bunun örneği olarak *Hamsatü'l-Müteheyirin* eserinde Hasan Dihlevî'nin bir şiirindeki benzetme üzerinde sürdürülen tartışmayı dile getirmiştir:

“Zihi derunem dira zaman-zaman betü meyli...” ta bu beyite yetiştî ki:

Misalı katra-i baran siriş ki men heme dur şud,

Çunin âsâr dihed elhak tulun çün tu Suheyli.

Meclis ehli müteyyin ve hoş teb el irdiler ve piri meclis hem hoş teb ve padişah nişan. Muganniye bazı itiraz yüzidin ve bazı tenbih yüzidin didiler kim: “Siriş ki men heme dur şud” orniğa “heme hun şud” oku ki, “dur şud”ning manası yoktur...” (Хайитметов, 1959: 57)

Nevayi bu tartışmaya karışarak “dur şud”un doğru olduğunu vurgular. Nihayet bu tartışmaya Abdurahman Camî karışarak “dur şud”un mantik yönünden doğru olduğunu isbat eder. Adı geçen şiirde “*senin Suheyli yıldızı gibi parlayarak çıkman benim yağmur damlaları gibi göz yaşları dur (cevher)e dönüştürdü*” anlamı ifade edilmiştir. Klasik şiirde göz yaşının kan damlalarına benzetildiğine dair pek çok örnekler sunulabilir. Diğer taraftan meclis ehli bizce bu benzetmeyi hesaba kattıkları ve “dur şud”u “uzaklaştı”, “göz yaşlarım bitti” anlamlarında anladıkları söz konusudur. Eğer “hun şud” olduğunda benzetme boşa çıkardı, beytin anlamımız bozulur, şiirsel ifade özelliği kaybolurdu.

Görülüyor ki, bu beyit üzerinde sürdürülen tartışma – bedîî eserin biçimiyle ilişkili küçük bir mesele değildir. Çünkü, yerinde olmayan biricik söz poetik eserin anlamsallığını, estetik etkisini azaltması mümkündür.

Hayitmetov, Nevayi'nin edebî tenkidî bakış açılarını yansıtan eserleri olarak *Mecalisü'l-Nefais*, *Hamsa*, *Muhakemetü'l-Lugateyn*, *Hamsatü'l Muteheyirin*, *Mizanü'l-Kulub*, *Hezayinü'l-Maani* eserlerini örnek getirir. Konuyu incelerken de esas olarak *Mecalisü'l-Nefais* ve *Hamsa* içindeki destanlara daha çok müracaat etmiştir. Elbette, Nevayi'nin edebî tenkidî bakışlarını biricik monografi çerçevesinde aydınlatmak zordur. Üstelik, A. Hayitmetov şairin sanatsal araştırmacılığını incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmasının esas üçüncü bölümünün fasıllarını “Bedîî sözü alet ederek”, “Derin mazmun ve güzel form için”, “Yüksek orijinal eserler yazma yolunda”, “Sanatta hakikat için” olarak adlandırmasında da araştırmanın temel amacı Nevayi'nin edebî bakış açılarının gerçekleştirilmede onun bedîî eserlerinde ne gibi kendi ifadesini bulduğunu denetlemeden ibaret olduğu anlaşılır.

Nevayi, *Mecalisü'l-Nefais*de Hüseyin Baykara şiirlerine ayrı bir bab (bölüm) adayarak onun poetik maharetini epey derin tahlil eder. A. Hayitmetov'un adı geçen monografisinde bu bölüm tahlile alınmamıştır. Araştırmacı, 1982 yılında yazdığı “Nevayi'de lirika tahlili” adlı makalesinde bu konuya dönerek Nevayi'nin Hüseyin Baykara'nın şiirlerine verdiği yorumlara kendi münasebetini bildirmeye çalışmıştır. *Mecalisü'l-Nefais*de en çok tahlil edilen Sultan Hüseyin Baykara divanıdır – diye yazmaktadır A. Hayitmetov. – Burada Nevayi onun 160 adet gazelini kendi münasebetini bildirir. Vahid Cüzcanî yayınında Hüseyin Baykara'nın 202 adet gazelini sunmuştur. “Demek, Nevayi'nin vefatından sonra o yaklaşık kırk adet gazel yazmıştır. Nevayi bu şairin divanını dünyavî edebiyat kapsamında değerlendirerek ondaki güzel ve tekerrürsüz olarak gördüğü beyitleri Lütfi, Sekkakî ve onun gibi “Türkiğü”lerin şiirleriyle karşılaştırmıştır” (Хайитметов, 1993: 125).

Hayitmetov, kendi araştırmalarında çeşitli münasebetlerle şairin edebî tenkidî bakışlarına kendi yaklaşımlarını sergilemiştir. Örneğin, “Yegane-i asr” (Hafız), “Nevayi şiiri maharet hakkında”, “Hisrev Dihlevî ve Özbek edebiyatı”, “Ali Şir Nevayi ve Hasan Dihlevî” gibi makaleleri bu sıradan yer alır.

Nevayi, kendi edebî tenkidî bakışlarında mümtaz edebiyat tasvirleme araçlarından başlayarak eser kompozisyonuna kadar *tuyuk*, *çengi*, *arzuvari*, *muhabbetname*, *türkiğibi* kendi dönemi için yenilik sayılan Türk şiirsel janrlarından ta icatçıların bedîî maharetine dek olan bilimsel nazarî düşüncelerinin özelliklerini, kendine özgülüklerini kapsamaktadır. Biz, şairin edebî tenkidî bakışlarından Arastu'nun “Poetika”sindeki ölçüleri, bugünkü edebiyat biliminin ölçü mizanlarını aramamız ve onlara tam, büs bütün cevapları bulmamız oldukça zordur. Ancak, meselelerdeki genel ortaklık Nevayi'nin edebî tenkidî bakışlarının bugünlerde de kendi önemini koruduğunu gösterir.

Demek, Ali Şir Nevayi'nin edebî tenkidî bakışları Türk toplulukları, özellikle, Özbek edebiyat biliminin de tarihî yoludur. Ustad Abdukadir Hayitmetov ise işte bu tarihî yolu bize bilimsel ve nazarî yönden halislikle aydınlatmış bir bilim adamıdır.

KAYNAKÇA

ВАЛИХЎЖАЕВ Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. "Ўзбекистон" нашриёти, Тошкент, 1993. 9-бет.

ШАЙХЗОДА М. Тазкирачилик тарихидан // Навойига армуғон. Тошкент, 1968. 49-бет.

ҲАЙИТМЕТОВ А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. "Фан" нашриёти, Тошкент. 1959, 79-бет.

ҲАЙИТМЕТОВ А. Навоийда лирика таҳлили Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1993. 125-бет.